

ARTUR KOROBOWICZ (Lublin)

Ewakuacja sądów Królestwa Polskiego i ich losy w czasie pierwszej wojny światowej

I

W momencie wybuchu I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego funkcjonowała organizacja sądowa wprowadzona w 1876 r. Przygotowywana przez prawie 12 lat po upadku powstania styczniowego reforma sądowa w Królestwie Polskim doprowadziła do unifikacji sądowej Królestwa i Rosji¹.

Cechą charakterystyczną nowej organizacji sądowej było zupełne rozdzielenie jurysdykcji w sprawach mniejszej wagi od sądzenia spraw poważniejszych. Do sądzenia spraw cywilnych i karnych mniejszej wagi właściwe były organy jurysdykcji pokojowej: sądy gminne dla ludności wiejskiej, sędziowie pokoju dla mieszkańców miast i zjazdy sędziów pokoju i sędziów gminnych jako instancja apelacyjno-kasacyjna. Sądownictwo pokojowe nie było powiązane instancyjnie z systemem sądów ogólnych, na które składało się 10 sądów okręgowych (po jednym w każdej guberni), Izba Sądowa w Warszawie jako sąd apelacyjny i departamenty Senatu Rządzącego w Petersburgu jako instancja kasacyjna.

Zatwierdzony w 1875 r. etat sądów w okręgu warszawskiej Izby Sądowej przewidywał powołanie 85 sędziów pokoju rewirowych (uczestkowych) — po 1 na powiat, 15 sędziów pokoju w rewirach miast Warszawy, Lublina, Łodzi, Płocka i Suwałk oraz 10 sędziów pokoju tzw. dodatkowych. Każdą z 10 guberni podzielono na 2 okręgi pokojowe, tworząc dla nich 20 zjazdów z etatowymi prezesami. Łącznie z urzędnikami kancelaryjnymi i niższymi oficjalistami sądowymi sądownictwo pokojowe zatrudniało 325 osób. Sądów gminnych utworzono 366.

Sądy okręgowe dzieliły się na wydziały cywilne, karne i hipoteczne.

¹ A. Korobowicz, *Reforma ustroju sądownictwa w Królestwie Polskim po 1863 r. Przygotowanie i treść*, Lublin 1976, passim.

W skład sądu okręgowego wchodził prezes, towarzysze prezesa (przewodniczący w wydziałach) i członkowie sądu (sędziowie). Warszawska Izba Sądowa, na czele której stał starszy prezes, dzieliła się na departamenty, którym przewodniczyli prezesi. Etat sądownictwa ogólnego przewidywał 114 stanowisk sędziowskich. W sądach okręgowych powołano też 103 sędziów śledczych. Łącznie z sekretarzami i pomocnikami sekretarzy oraz niższymi oficjalistami (komornicy, woźni) sądownictwo ogólne liczyło w warszawskim okręgu sądowym 484 pracowników etatowych.

Związana organizacyjnie z sądownictwem prokuratura (przy Izbie Sądowej i sądach okręgowych) liczyła 51 prokuratorów i ich towarzyszy oraz 11 sekretarzy kamer prokuratorskich².

Podstawowy schemat organizacyjny sądownictwa Królestwa do wybuchu I wojny światowej nie uległ zasadniczym zmianom. Wybuch wojny przeszkodził władzom carskim w zrealizowaniu decyzji o utworzeniu sądu okręgowego w Chełmie i instancyjno-administracyjnym jego podporządkowaniu Izbie Sądowej w Kijowie³. Zmiany miały charakter naturalny i wynikały ze zwiększających się wraz ze wzrostem liczby ludności i rozwojem gospodarczym Królestwa zadań sądownictwa. Tworzono więc nowe departamenty w Izbie Sądowej i wydziały w sądach okręgowych, powstawały nowe okręgi pokojowe i rewiry sędziów pokoju, nieznacznie wzrosła liczba sądów gminnych. Tym samym systematycznie powiększała się liczba osób zatrudnionych w sądownictwie, chociaż nie był to proces gwałtowny. Polityka etatowa władz centralnych była w odniesieniu do sądownictwa zdecydowanie oszczędna, co prowadziło do stałe występującego, w omawianym okresie, nadmiernego obciążenia sądów w Królestwie.

Do końca 1890 r., a więc na przestrzeni prawie 15 lat powiększono skład warszawskiej Izby Sądowej o 2 stanowiska prezesów departamentów (do 4) i o 13 etatów sędziowskich (do 25). W sądach okręgowych przybył w tym czasie etat towarzysza prezesa i 19 etatów sędziowskich⁴. Wzrosła także ze 103 do 121 liczba sędziów śledczych⁵. W sądownictwie pokojowym utworzono 2 nowe zjazdy, przybyło ogółem 17 nowych sędziów pokoju rewirowych (głównie w Warszawie i Łodzi) oraz 4 sędziów pokoju dodatkowych⁶.

Podobnie postępował proces etatowego wzmocnienia sądownictwa ogólnego w następnym ćwierćwieczu. W 1915 r. Warszawska Izba Sądowa składała się ze starszego prezesa, 8 prezesów departamentów i 39 sę-

² Ibidem, s. 138 i n.

³ Szczegółowo o tym A. Korobowicz, *Projekt i przygotowania do organizacji sądownictwa w guberni chełmskiej*, w *Annales UMCS* vol. XXXV, sectie G, 1988, s. 183 i n.

⁴ Centralnyj Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw w Leningradzie (dalej: CGIAL), F. 1405, op. 545, nr 15869, k. 148.

⁵ CGIAL, F. 1405, op. 515, nr 30, k. 4-5.

⁶ Ibidem, k. 5-6.

dziów⁷. W 10 sądach okręgowych zasiadało w tym roku, oprócz prezesów, 27 towarzyszy prezesów i 124 sędziów⁸. W sumie więc od 1876 r. do 1915 r. liczba etatów sędziowskich w sądach ogólnych okręgu warszawskiej Izby Sądowej powiększyła się ze 114 do 209. Wzrosła też liczba sędziów śledczych do 169 osób w 1915 r.⁹

Równoległe ze zmianami ilościowymi w sądownictwie Królestwa, zachodziły też zmiany w składzie narodowościowym kadry urzędników sądowych. Chociaż celem reformy sądowej była rusyfikacja sądownictwa w Królestwie, to jednak tworząc w 1876 r. nowe sądy, władze carskie stanęły przed koniecznością mianowania określonej liczby sędziów narodowości polskiej. Mimo bowiem daleko posuniętej unifikacji prawnej Królestwa i Rosji, która dokonała się w prawie karnym materialnym i obu prawach procesowych, nadal Królestwo zachowało zupełną odrębność prawa cywilnego. Francusko-polskie prawo cywilne Królestwa na ogół nie było szerzej znane prawnikom rosyjskim. Należyte funkcjonowanie sądownictwa, głównie sądów ogólnych, rozstrzygających sprawy o większym walorze, wymagało sięgnięcia przy kompletowaniu ich składów do kadr sędziów zasiadających w dotychczasowych sądach Królestwa.

W pierwszym składzie warszawskiej Izby Sądowej przewodniczenie w obu departamentach cywilnych powierzono członkom byłej Komisji Rządowej Sprawiedliwości — W. Holewińskiemu i M. Rogozińskiemu, na członków zaś Izby powołano 7 (na 16 ogółem) miejscowych sędziów¹⁰.

Podobne proporcje zachowano w pierwszych składach sądów okręgowych. Na ogółem 22 etaty towarzyszy prezesów, 8 obsadzono miejscowymi prawnikami. Wśród 67 członków sądów okręgowych było 35 sędziów i urzędników sądowych dotychczasowych sądów Królestwa¹¹. Jeżeli do-

⁷ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 15873, k. 2.

⁸ Ibidem, k. 3-16.

⁹ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18548, k. 12 i n; nr 18552, k. 4 i n; nr 18553, k. 1 i n; nr 18554, k. 1 i n; nr 18555, k. 1 i n; nr 18556, k. 2 i n; nr 18557, k. 3 i n; nr 18558, k. 1 i n; nr 18559, k. 1 i n; nr 18560, k. 1 i n.

¹⁰ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 15869, k. 14. Byli to członkowie X departamentu Senatu Rządzącego: K. Hube, A. Bielski i F. Bilewski, pomocnicy prokuratora naczelnego tegoż departamentu — S. Budzyński, A. Fejlert i S. Krosnicki oraz prezes trybunału cywilnego w Kaliszu — O. Fiszer. Patrz także: *Sudiebnyje ustawy 20 nojabria 1864 g. za piatdiesiat liet, t. dodatkowy*, Piotrograd 1914, s. 23 (*spisok sudiebnych diejateliej pierwago priziwa, uczrezhdenij otkrytych w 1866-1876 gg.*); T. Rogoziński, *Rogozińscy sądownicy XIX wieku*, Warszawa 1928, s. 12.

¹¹ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 15961, k. 4-7; nr 16066, k. 5; nr 16028, k. 3-4; nr 16174, k. 9-10; nr 16130, k. 8; nr 16135, k. 6-9; nr 16147, k. 8; nr 16197, k. 8-9; nr 16075, k. 9-10; nr 16039, k. 7-8. W sądach okręgowych zasiadało m. in. 6 sędziów Sądu Apelacyjnego Królestwa Polskiego (Stachurski, Skrzetuski, Walecki, Brzeziński, Żyżniewski i Jałowicki), naczelný prokurator IX departamentu Senatu A. Gudowski i 5 pomocników prokuratorów naczelných warszawskich departamentów Senatu (Bartoszewicz, Troczewski, Wosiński, Gutman i Lutostański) oraz 6 prezesów trybunałów cywilnych (Smoleniec, Zaremba, Zaborowski, Waniewicz, Bogowski i Michelis). Patrz także: *Sudiebnyje ustawy*, s. 24-26.

damy do tego, iż etatowe posady sekretarzy i pomocników sekretarzy w kancelariach sądowych, a także niższe urzędy wykonawczo-pomocnicze sądów (komornicy, woźni sądowi) obsadzone zostały wyłącznie przez miejscowych, to okaże się, że Polacy odgrywali liczącą się rolę w działalności nowych sądów. W opinii Wydziału Ustawodawczego Ministerstwa Sprawiedliwości wyrażonej w grudniu 1882 r. [...] połowina *czista czynów obszczich sudiębnych uczreżdzenij Warszawskiego okruga* sostoit iz urożeńców Carstwa Polskiego¹². Dziesięć lat po zrealizowaniu reformy sądowej w Królestwie Polskim, według opinii miejscowej, Polacy zajmowali 25% etatów sędziowskich w sądownictwie ogólnym, 14% stanowisk prokuratorskich i 48% etatów sędziów śledczych¹³.

Dla pełności obrazu należy dodać, iż praktycznie w całości opanowane były przez element miejscowy dwa bardzo ważne, związane z sądownictwem zawody — adwokatura i notariat, oba zresztą licznie reprezentowane. W 1895 r. w Królestwie prowadziło kancelarie 226 notariuszy¹⁴, natomiast palestra liczyła 495 adwokatów przysięgłych. Charakterystyczne, że po 20 latach rusyfikacji, nie tylko sądownictwa, w tej liczbie było zaledwie 7 adwokatów prawosławnych, co wówczas oficjalnie utożsamiano z narodowością rosyjską¹⁵.

Inaczej przedstawiała się sytuacja w sądownictwie pokojowym, w którym linia podziału narodowościowego przebiegała wyraźnie między sędziami gminnymi a sędziami pokoju. Zasada wyboru sędziów gminnych przez ludność przesądziła o utrzymaniu tego urzędu sądowego w rękach polskich. Natomiast sędziowie pokoju i prezesi zjazdów, pochodzący z nominacji Ministra Sprawiedliwości rekrutowali się prawie wyłącznie z Rosjan. W 1886 r. tylko 3 sędziów pokoju pochodziło z Królestwa¹⁶. Co gorsze, znakomita część etatów sędziów pokoju obsadzona była przez ludzi nie mających wykształcenia prawniczego ani należytej praktyki sądowej.

Z upływem lat udział miejscowych Polaków w sądownictwie ogólnym Królestwa Polskiego systematycznie zmniejszał się. Początkowo przestrzegano zasady, aby wakujące etaty sędziowskie obsadzać osobami tej narodowości, jakiej był poprzednik, co gwarantowało przewagę Rosjan, ale jednocześnie nie wykluczało też przy awansach Polaków¹⁷. Pod koniec

¹² Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Oktjabrskoj Rewolucji w Moskwie (dalej CGAOR), F. 1099, op. 1, nr 537, k. 1.

¹³ J. Benzet, recenzja pracy A. Suligowskiego *Nowe sądy w Królestwie Polskim*, Gazeta Sądowa Warszawska (dalej GSW), 1886, s. 671.

¹⁴ CGIAL, F. 1405, op. 515, nr 34, k. 3, 12, 43, 53, 61, 67, 96, 102, 140.

¹⁵ CGIAL, F. 1405, op. 515, nr 154, k. 2. Dla porównania, w tym czasie adwokatura w okręgach: kijowskiej izby sądowej liczyła 150, wileńskiej — 68, tyfliskiej — 130 adwokatów przysięgłych.

¹⁶ J. Benzet, loc. cit.

¹⁷ Zasada ta została wyraźnie sformułowana w 1878 r. przy okazji wysunięcia przez ogólne zebranie Sądu Okręgowego w Łomży 2 kandydatów — Poradowskiego

lat osiemdziesiątych zasadę tę zaczęto systematycznie gwałcić, obsadzając wakujące „polskie etaty” wyłącznie Rosjanami¹⁸. Również nowo tworzone etaty w sądach okręgowych i Izbie Sądowej przypadły z zasady sędziom narodowości rosyjskiej. W konsekwencji takiej polityki kadrowej w sądownictwie ogólnym w Królestwie w 1915 r. sędziowie narodowości polskiej zajmowali tylko 2 etaty w Izbie Sądowej i 10 etatów w sądach okręgowych.

Stanowiska sekretarzy sądów i ich pomocników, komorników i woźnych sądowych pozostały w zasadzie w rękach polskich, chociaż i tu pojawili się na etatach Rosjanie. Ale były to przypadki nieliczne.

Adwokatura i notariat również do końca opanowane były w przytłaczającej większości przez miejscowych, przy czym w adwokaturze najliczniej po Polakach reprezentowani byli Żydzi¹⁹.

Od początku w pełni zrusyfikowane sądy pokoju pozostały takimi do końca funkcjonowania rosyjskiego sądownictwa w Królestwie. Stopniowo umacniał się też wpływ władz rządowych na obsadę stanowisk sędziów gminnych. W coraz szerszym zakresie wykorzystywano przepis pozwalający Ministrowi Sprawiedliwości na mianowanie sędziego gminnego spoza grona kandydatów wybranych przez zebrania gminne. Jeżeli w 1876 r. na ogółem 366 sędziów gminnych, z wyboru pochodziło 345, a z nominacji tylko 21, to w 1890 r. w zwiększonej już do 374 liczbie sądów gminnych Minister Sprawiedliwości mianował aż 125 sędziów gminnych nie wybranych przez ludność²⁰. W ten sposób ograniczano znaczenie tej jedynej instytucji samorządowej o wyraźnie liberalno-demokratycznym charakterze, jaka funkcjonowała w sądownictwie Królestwa po reformie sądowej 1875 - 1876.

II

Przygotowania do ewakuacji sądownictwa Królestwa Polskiego na wypadek wojny podjęte zostały już w 1912 r. i stanowiły część planów mo-

i Arseniewa na wakujący po śmierci sędziego — Rosjanina — etat: *Pri etom Senator Gerard prisowokuplajet, czto tak kak wyszeupomianuta wakansija otkryta poslie lica russkogo proischozhdienija, to kazalosby boleje celesoobraznym zamiestit' jeje Arseniewym, tak kak naznaczenije Poradowskogo daloby w sostawie suda pierewies polskomu elementu, czto nie sootwietstwowatoby naczalam prinjatym pri ustrojstwie sudiebnoj czasti w Carstwie Polskom* — CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 16066, k. 8 - 9.

¹⁸ Na przykład w 1888 r. etat towarzysza prezesa Sądu Okręgowego w Kaliszu wakujący po Zaborowskim zajął Sołowjew; w 1895 r. w tymże sądzie etat sędziowski zwolniony przez F. Jankowskiego obsadzono przez Timofiejewa — CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 16028, k. 18 i 37.

¹⁹ W 1896 r. wśród 495 adwokatów przysięgłych było 395 Polaków i 75 Żydów — CGIAL, F. 1405, op. 515, nr 154, k. 2.

²⁰ CGIAL, F. 1405, op. 515, nr 30, k. 5v - 6.

bilizacyjnych warszawskiego okręgu wojskowego, obejmujących wszystkie władze i instytucje publiczne. W pierwszych dniach grudnia 1912 r. starszy prezes warszawskiej Izby Sądowej senator N. Posnikow przesłał prezesom sądów okręgowych *Instrukcję dla instytucji i urzędników resortu Ministerstwa Sprawiedliwości warszawskiego okręgu sądowego, o ewakuacji na wypadek wojny na koszt skarbu, mienia państwowego, instytucji rządowych, pracowników i ich rodzin, z zagrożonego rejonu Warszawskiego Okręgu Wojskowego, zalecając wydanie należytych zarządzeń wykonawczych i podjęcie prac przygotowawczych przewidzianych w instrukcji*²¹.

Zgodnie z instrukcją, przerwanie działalności sądów w okręgu warszawskiej Izby Sądowej lub sądu okręgowego oraz ich ewakuacja mogły nastąpić jedynie na mocy rozporządzeń właściwych władz wojskowych. Odstępstwo od tej zasady dopuszczone było tylko dla rejonów pogranicznych w wypadku wtargnięcia w nie wojsk nieprzyjaciela.

Wszystkie instytucje resortu sprawiedliwości zostały zobowiązane do opracowania w zgodzie z instrukcją szczegółowych planów ewakuacyjnych i przedstawienia ich st. prezesowi Izby do zatwierdzenia. Nadzór ogólny nad wypełnieniem zadań wynikających z ogłoszenia mobilizacji powierzono prezesom sądów.

Instrukcja określała szczegółowo sposób postępowania w wypadku ewakuacji — z mieniem państwowym i z personelem instytucji wymiaru sprawiedliwości. Sumy pieniężne i kosztowności miały sądy przekazać instytucjom Ministerstwa Finansów. Mienie podlegające wywozowi podzielono na 2 kategorie: 1) podlegające bezwarunkowej ewakuacji, jako bezpośrednio związane z interesem publicznym lub mające związek ze zobowiązaniami pieniężnymi rządu bądź określonych instytucji, 2) wywóz którego byłby wskazany w miarę możliwości.

Do kategorii pierwszej zaliczono akta personalne, korespondencję poufną, księgi i dokumenty finansowe, akta śledztw w toku i związane z nimi dowody rzeczowe oraz sporządzone wcześniej, w czasie pokoju, pełne wypisy z ksiąg hipotecznych dokumentujące prawo własności skarbu i członków dynastii panującej. Za wskazane do wywozu uznano inne akta, księgi i dokumenty. Już jednak 11 XII 1912 r. st. prezes Izby powiadomił prezesów sądów okręgowych, iż nie podlegają wywozowi akta sądowe znajdujące się w archiwach, w tym również hipoteczne²². Wyłączono także z ewakuacji meble i wyposażenie sądów.

Wykazy obu kategorii mienia miały być sporządzone w każdej insty-

²¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Sąd Okręgowy w Lublinie 1876-1915 (dalej: SOL), nr 184, k. 11 — pismo Posnikowa do prezesa Sądu Okręgowego w Lublinie N. Sierpowskiego z 1 XII 1912 r.; tekst instrukcji (powielony maszynopis w języku rosyjskim), ibidem, k. 12-17.

²² Ibidem, k. 25.

tucji sądowej w czasie pokoju i przedstawione st. prezesowi Izby, który zatwierdzał je, po uprzednim uzgodnieniu z naczelnikiem łączności warszawskiego okręgu wojskowego wagi, objętości i miejsca załadunku. Z władzami wojskowymi uzgadniano również miejscowości, do których wywożone mienie kierowano. Wywóz mienia mógł nastąpić drogą kolejową lub po drogach gruntowych za pomocą podwód, pod opieką osoby konwojującej, wyznaczonej przez prezesa sądu spośród personelu etatowego. Konwojenta wyposażano w odpowiednie zaświadczenia, marszrutę, otwarte listy drogowe dla zajęcia podwód oraz pieniądze na przewóz i diety.

Mienie wyłączone z ewakuacji miało pozostać w budynku sądu pod opieką wyznaczonych przez prezesa pracowników, zaopatrzonych w tym celu w odpowiednie zaświadczenia.

Jeśli idzie o personel instytucji sądowych, przyjęto zasadę, iż wszyscy urzędnicy etatowi, pomimo zaprzestania działalności i ewakuacji organów wymiaru sprawiedliwości traktowani będą jako pozostający w służbie i otrzymujący wynagrodzenie. Wolnonajemny personel kancelaryjny miał być rozliczony i zwolniony. Miejscowe izby i urzędy skarbowe zobowiązano do wypłacenia w momencie ogłoszenia mobilizacji wszystkim urzędnikom etatowym trzymiesięcznych poborów z góry, osobom zaś wyznaczonym do nadzoru nad budynkami i pozostawionym mieniem — poborów czteromiesięcznych i jednorazowego wynagrodzenia wartości dwumiesięcznej płacy.

Wszyscy urzędnicy etatowi i wolnonajemny personel kancelaryjny uzyskiwali wraz z rodzinami prawo wyjazdu i wywiezienia określonej ilości mienia prywatnego w głąb Cesarstwa na koszt skarbu. Waga bagażu zależała od rangi i stanowiska służbowego osoby ewakuowanej i wynosiła 4, 10 lub 15 pudów²³.

Realizacja zaleconych w piśmie N. Posnikowa, prezesom sądów okręgowych, czynności przygotowawczych do ewakuacji przedstawiona zostanie na przykładzie Sądu Okręgowego w Lublinie.

7 I 1913 r. prezes lubelskiego Sądu Okręgowego zwrócił się do wszystkich urzędników sądowych swego okręgu z poleceniem przesłania najbliższą pocztą (mieszkający w Lublinie w terminie 3 dni) wypełnionych blankietów zawierających niezbędne informacje o wybranych przez nich miejscach ewakuacji, liczbie dzieci i dorosłych członków rodziny oraz wadze bagażu. Wybór miejsca ewakuacji pozostawiono zainteresowanym, zastrzegając, iż muszą to być miejscowości położone na wschód od linii Wołogoje — Psków — Dźwinsk — zachodnia Dźwina — Dniepr²⁴. Informacje te zostały dostarczone do Sądu Okręgowego²⁵. W styczniu 1913 r.

²³ 1 pud — 16,38 kg.

²⁴ APL, SOL, nr 184, k. 33 - 34.

²⁵ Ibidem, k. 62 - 113 i 138 - 243.

sporządzono też szczegółowe wykazy dowodów rzeczowych przechowywanych w Sądzie Okręgowym, w magistratach miast Krasnegostawu, Lubartowa, Biłgoraja, Hrubieszowa i Chełma oraz w sądach gminnych²⁶

Rozpoczęto też przeglądanie i kwalifikowanie akt do wywozu. 8 I 1913 r. uznano, iż z kancelarii prokuratora Sądu Okręgowego podlegać będą bezwarunkowemu wywozowi 564 akta²⁷. Przygotowywano w tym celu drewniane skrzynie²⁸.

Jesienią 1913 r. ustalono ostatecznie w Sztabie Generalnym zakres ewakuacji mienia państwowego. Obok archiwów ogólnych i hipotecznych wyłączono też z obowiązku wywozu akta sądów gminnych. Zalecono wydanie urzędnikom ich akt personalnych i zobowiązano do wywiezienia używanych pieczęci urzędowych.

Uwzględniając te wytyczne, w listopadzie 1913 r. w okręgu Sądu Okręgowego w Lublinie zakwalifikowano do bezwarunkowego wywozu 460 pudów, do pożądanego zaś — 1900 pudów mienia. Z prokuratury Sądu Okręgowego ilości te wynosiły odpowiednio 60 i 400 pudów²⁹.

III

Jak wiadomo, już w pierwszych dniach działań wojennych I wojny światowej na froncie wschodnim, znaczna część terenów Królestwa Polskiego, ze względu na swój przygraniczny charakter, stała się obszarem operacji wojskowych. Wskutek tego, na przestrzeni sierpnia 1914 r. działalność połowy sądów warszawskiego okręgu sądowego została sparaliżowana.

Do 14 sierpnia zmuszone były przerwać swą działalność i ewakuować się sądy okręgowe w Kaliszu, Płocku, Piotrkowie, Kielcach, Suwałkach i Radomiu oraz sądownictwo pokojowe w Łowiczu i Włocławku. Szybkość natarcia niemieckiego spowodowała, iż nie wszędzie można było przeprowadzić ewakuację zgodnie z wcześniej opracowanymi planami. Jednak z wyjątkiem Kalisza, ze wszystkich tych sądów zdołano wywieźć dokumenty i akta zakwalifikowane wcześniej do I kategorii i ewakuować personel. Dla części sądów ewakuacja przeprowadzona w sierpniu 1914 r. oznaczała ostateczne opuszczenie miejsc ich urzędowania, część wznowiła jeszcze swoją działalność, aby definitywnie ewakuować się w 1915 r.

W najgorszej sytuacji znalazł się Sąd Okręgowy w Kaliszu, którego budynek uległ zniszczeniu podczas bombardowania miasta, a ewakuacja personelu nie miała charakteru zorganizowanego. Wśród wziętych w miesiące zakładników znaleźli się też sędziacy: ciężko chory prezes sądu

²⁶ Ibidem., k. 50 - 51.

²⁷ Ibidem., k. 47.

²⁸ Ibidem., k. 55.

²⁹ Ibidem., k. 131, 133 - 134, 136.

A. Żeland, pomocnik prokuratora okręgowego Worobjew i sędzia śledczy d.s. ważniejszych ks. Krym-Szamchałow. Dwaj ostatni zostali po kilku dniach zwolnieni i 13 sierpnia dotarli do Warszawy. Przybywający do Warszawy sędziownicy przynosili sprzeczne wiadomości co do losów prezesa sądu. Według jednych został on rozstrzelany, według innych — wywieziony do Poznania ²⁰.

W Warszawie kaliski Sąd Okręgowy został ulokowany na ul. Kapucyńskiej 6. Pełnienie obowiązków nieobecnego prezesa sądu powierzono od 3 II 1915 r. towarzyszeni prezesa, dotychczas prezydującemu w wydziale karnym — N. Naumowowi. Poza prezesem dotarli do Warszawy wszyscy członkowie sądu, tzn. 2 przewodniczących wydziałów i 7 sędziów ²¹.

Płock został zajęty bez walki przez niemiecki oddział wojskowy przybyły Wisłą z Torunia wieczorem 13 VIII. Niemcy wypuścili aresztantów, zabrali dokumenty z biura gubernatora, który półtorej godziny wcześniej wyjechał do Wyszogrodu, nakazali prezydentowi miasta zebrać broń od mieszkańców i ogłosić od 22.00 godzinę policyjną, a następnie opuścili miasto. Następnego dnia prezes Sądu Okręgowego, Miller, i p.o. prokuratora Sądu Okręgowego, Kuliński, otrzymali telegramy od pomocnika warszawskiego generał-gubernatora, Essena, z poleceniem zamknięcia instytucji sądowych w miejscowościach zajętych przez nieprzyjaciela i rozpoczęli ewakuację sądu. 15 sierpnia Niemcy znów przybyli statkiem do Płocka. Ostatecznie 16 sierpnia prokurator Kuliński zabrał ważniejsze akta z prokuratury i sądu oraz rewirów śledczych miejskiego i powiatowego i opuścił na podwodzie miasto. Do Warszawy przybył 18 VIII ²².

Już 3 sierpnia przerwał swoją działalność Sąd Okręgowy w Piotrkowie ²³. Ewakuacja tego sądu do Warszawy przeprowadzona została spokojnie i w sposób zaplanowany, o czym świadczy pozostawienie w Piotrkowie dosyć licznej ekipy dla ochrony budynku sądu, archiwów i mienia. Z rozporządzenia prezesa sądu pozostali w tym celu w mieście sekretarz wydziału hipotecznego — H. Konarzewski, archiwista — F. Izdebski i komornik — F. Kobielski, a także 2 dozorczy, elektryk, palacz c.o. i odźwierny, wszyscy Polacy. Nie ewakuowali się dwaj sędziowie Polacy — A. Żidok i przewodniczący I wydziału cywilnego — S. Srzednicki, 2 sędziowie śledczy — E. Gerber i S. Kozłowski, 2 sekretarze i 5 pomocników sekretarzy, również Polacy. Natomiast nie zdążyli się ewakuować i zostali internowani sędziowie śledczy — Rosjanie: N. Kotelewski, N. Starnawski i A. Michalew. Nie znane były losy sędziego w wydziale hipotecznym

²⁰ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 16029, k. 6 — poufny raport prokuratora warszawskiej Izby Sądowej dla Ministra Sprawiedliwości z 14 VIII 1914 r. nr 2300.

²¹ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 15873, k. 7.

²² CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 16029, k. 7-8 — poufny raport prokuratora warszawskiej Izby Sądowej dla Ministra Sprawiedliwości z 29 VIII 1914 r. nr 12083.

²³ CGAL, F. 1405, op. 545, nr 15873, k. 12.

D. Antepowicza, który w momencie wybuchu wojny przebywał na urlopie⁵⁴.

Skomplikowana sytuacja powstała też w pierwszych dniach wojny w okręgu Sądu Okręgowego w Lublinie obejmującego swą jurysdykcją również terytorium guberni chełmskiej. 2 sierpnia (czyli 20 lipca według oficjalnie stosowanego starego stylu) Sąd Okręgowy odwołał przewidziane do końca lipca sesje wyjazdowe wydziałów karnych, 9 sierpnia zaś zawiesił też sesje wyjazdowe planowane na sierpień⁵⁵. W przygranicznych powiatach janowskim, biłgorajskim i tomaszowskim zapanała wśród miejscowej administracji panika, która udzieliła się również urzędnikom sądowym. Na wiadomość o przekroczeniu przez wojska austriackie granicy państwowej w dwóch punktach na terenie powiatu biłgorajskiego, 4 sierpnia wszystkie urzędy w Tomaszowie przerwały działalność i rozpoczęły przygotowania do ewakuacji. Na drugi dzień panika nieco zmniejszyła się i wznowiły działalność urząd powiatowy, poczta i urząd skarbowy, natomiast urząd celny, akcyza i inspekcja podatkowa, uzyskawszy na to zgodę władz zwierzchnich, ewakuowały się z miasta. Przerwali działalność sędzia pokoju i sędzia gminny, którzy zdeponowawszy akta u burmistrza też wyjechali⁵⁶. Sędzia śledczy Macieliński informował telegraficznie 5 sierpnia Sąd Okręgowy, iż nie może wypełniać swoich obowiązków, przerwane bowiem jest doręczanie korespondencji, zawieszono są czynności policyjne, a świadkowie nie stawiają się na wezwania⁵⁷. 10 sierpnia gubernator chełmski Kaszkarow zarządził ewakuację instytucji państwowych w przygranicznych powiatach guberni⁵⁸. Do 12 sierpnia ewakuowali się do Lublina sędziowie śledczy wszystkich rewirów śledczych powiatów janowskiego, biłgorajskiego, tomaszowskiego, hrubieszowskiego i zamojskiego. Akta nieukończonych śledztw i mienie państwowe złożono na przechowanie w archiwum Sądu Okręgowego⁵⁹. 13 sierpnia zamknął swoje biuro również notariusz w Kraśniku — M. Kunicki⁶⁰.

Przerwanie działalności organów wymiaru sprawiedliwości w okręgu lubelskiego Sądu Okręgowego i podjęte w pierwszej połowie sierpnia 1914 r. czynności ewakuacyjne nie znajdują usprawiedliwienia w rzeczywistym zagrożeniu tych terenów ze strony nieprzyjaciela. Były to typowe objawy paniki, która ogarnęła lokalny aparat administracyjno-policyjny i organy sądowe zaborcy. Austriacy rozpoczęli bowiem ofensywę na ziemie Królestwa Polskiego dopiero 22 sierpnia. Uzyskawszy początkowo po-

⁵⁴ CGIAL, F. 1405. op. 545, nr 18556, k. 2 - 63.

⁵⁵ APL. SOL, nr 185, k. 13 - 14, 43.

⁵⁶ Ibidem, k. 34.

⁵⁷ Ibidem, k. 35 - 36.

⁵⁸ Ibidem, k. 58.

⁵⁹ Ibidem, k. 51.

⁶⁰ Ibidem, k. 53.

wodzenie w czasie ostrych walk na linii frontu Kraśnik — Tomaszów w dniach 23 - 31 sierpnia zmusili wojska rosyjskie do wycofania się na linię Lublin — Hrubieszów. Przejściowe sukcesy wojsk austriackich na Lubelszczyźnie zniweczyła potężna ofensywa rosyjska podjęta we wschodniej Galicji siłami armii generałów Brusilowa i Ruzskiego, w wyniku której 2 i 3 września Rosjanie zajęli Halicz i Lwów i do 11 września odrzucili przeciwnika nad San⁴¹.

Wobec zajęcia przez nieprzyjaciela południowej części terytorium guberni i realnego zagrożenia Lublina, 26 sierpnia gubernator lubelski zarządził czasowe przerwanie działalności wszystkich instytucji administracji cywilnej i ewakuację ich personelu i mienia do Łukowa⁴². Tego samego dnia przeprowadzono pospieszne, ale całkowicie zgodne z instrukcją z 1912 r. przygotowania do ewakuacji Sądu Okręgowego. Z rozporządzenia prezesa sądu pozostawał w Lublinie sędzia J. Nowicki, dla nadzoru nad budynkiem sądu i nie podlegającym ewakuacji mieniem. Do pomocy pozostawiono mu sekretarza wydziału hipotecznego — S. Brzezińskiego, archiwistę — J. Bronikowskiego, kancelistę — Maleszę, kasjera — H. Antoniewskiego i 7 gońców. Wszystkich wyposażono we właściwe zaświadczenia urzędowe. Odpowiedzialnym za przewiezienie w rejon ewakuacji mienia państwowego uczyniono kierownika kancelarii prezesa sądu — Widawskiego⁴³. Od policmajstra Lublina prezes sądu zażądał 2 platform konnych i konwoju dla przewiezienia ewakuowanego mienia na stację kolejową⁴⁴. Ewakuacja Sądu Okręgowego została przeprowadzona w ciągu dwóch dni — 26 i 27 sierpnia. Majątek sądu wywieziono do Tambowa, personel sądu wyjechał do wcześniej wskazanych miejscowości w głębi Rosji. Nie opuścił Lublina prokurator Sądu Okręgowego — Czechowski⁴⁵.

28 sierpnia rano zawieszono czasowo działalność Zjazdu sędziów pokoju i sędziów gminnych I okręgu guberni lubelskiej oraz wszystkich sędziów pokoju i sądów gminnych w tworzących ten okręg powiatach lubelskim, krasnostawskim i nowoaleksandryjskim (puławskim) i rozpoczęto przygotowania do wywozu akt⁴⁶.

Tymczasem natarcie rosyjskie zmusiło Austriaków do wycofania się w drugiej dekadzie września z terenów Lubelszczyzny, na których rozpoczęły już przygotowania do tworzenia administracji okupacyjnej⁴⁷. Rów-

⁴¹ *Historia Polski*, t. III, cz. 3, 1914-1918, Warszawa 1974, s. 31-33 oraz załącznik 1 (mapa).

⁴² APL, SOL, nr 185, k. 58 — pismo gubernatora lubelskiego do prezesa Sądu Okręgowego z 26 VIII 1914 r.

⁴³ Ibidem, k. 59-67.

⁴⁴ Ibidem, k. 68.

⁴⁵ Ibidem, k. 72.

⁴⁶ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 16077, k. 87 — telegram prezesa Zjazdu Sochańskiego do Ministerstwa Sprawiedliwości.

⁴⁷ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914-1918*, Warszawa 1980, s. 25 i n.

nocześnie wznawiały działalność organy i instytucje cywilnej administracji rosyjskiej. 11 września zaczęła funkcjonować administracja w Lublinie i powiatach lubelskim i lubartowskim guberni lubelskiej oraz we wszystkich, z wyjątkiem biłgorajskiego, powiatach guberni chełmskiej⁴⁸. 13 września st. prezes warszawskiej Izby Sądowej polecił telegraficznie sędziemu J. Nowickiemu, aby wobec nieobecności prezesa podjął właściwe kroki w celu jak najszybszego wznowienia działalności Sądu Okręgowego⁴⁹. Również 13 września prezes sądu Sierpowski, przebywający w sanatorium w Anapie, wezwał Widawskiego do zorganizowania powrotu do Lublina wszystkich urzędników sądowych znajdujących się w Tambowie i przywiezienia ewakuowanego majątku⁵⁰. Reewakuacja akt i personelu Sądu Okręgowego w Lublinie oraz sędziów śledczych i sądownictwa pokojowego trwała do końca września 1914 r.⁵¹ Wznowienie działalności instytucji sądowych w okręgu Sądu Okręgowego lubelskiego utrudniał fakt ich ewakuacji od razu w głąb terytorium Rosji, a nie do Warszawy, jak uczyniły to inne sądy okręgowe z rejonów objętych już w sierpniu 1914 r. działaniami wojennymi.

W wyniku działań wojennych w jesieni 1914 r. front w Królestwie Polskim na przełomie 1914 i 1915 r. ustabilizował się na linii od Płocka do ujścia Nidy. Pod okupacją niemiecką i austro-węgierską znalazły się w ten sposób już od początku wojny cała gubernia kaliska, prawie cała piotrkowska, połowa kieleckiej, warszawskiej i płockiej oraz niewielka część radomskiej. Siłą rzeczy na tereny te nigdy już nie powróciły przedwojenne sądy. Natomiast ewakuowane początkowo sądy okręgowe w Kielcach, Radomiu i Suwałkach wznowiły, podobnie jak Sąd Okręgowy w Lublinie, swoją działalność, aby ostatecznie ewakuować się w głąb Rosji w 1915 r.

IV

Działalność w Królestwie Polskim tych sądów, których nie zmusiły do ewakuacji działania wojenne w 1914 r., trwała jeszcze przez kilka miesięcy w 1915 r. Kolejno, w miarę zmian sytuacji na froncie, przerywały funkcjonowanie i opuszczały swoje siedziby pozostałe sądy, ewakuowano też sądy, które w 1914 r. znalazły schronienie w Warszawie. II ewakuacja sądów Królestwa Polskiego w 1915 r. ze zrozumiałych powodów w całości skierowana została na tereny rosyjskie, do miejscowości wyznaczonych wcześniej, zgodnie z instrukcją z 1912 r. Wywóz akt

⁴⁸ APL, SOL, nr 185, k. 73 i 74.

⁴⁹ Ibidem, k. 79.

⁵⁰ Ibidem, k. 77 (telegram).

⁵¹ Ibidem, k. 80, 81, 85, 88, 89, 119.

i personelu sądów przeprowadzony był spokojniej, bez tak dużej paniki, jak w 1914 r., albowiem i element zaskoczenia odegrał tym razem nieporównanie mniejszą rolę. Rosjanie opuszczali Królestwo ze świadomością, iż powrócą na te ziemie. Dowodzić tego może pozostawienie we wszystkich praktycznie sądach ewakuowanych w 1915 r. urzędników, którym powierzono nadzór nad budynkami sądów i nie wywiezionym mieniem i archiwami.

Jako pierwsze w 1915 r. ewakuowały się sądy okręgowe w Suwałkach i Łomży. Bitwa zimowa na Mazurach w lutym i marcu 1915 r. doprowadziła do zajęcia Suwałk przez Niemców i zatrzymania linii frontu na przedpolach Łomży. Oba sądy ewakuowane zostały do Moskwy, gdzie znalazły tymczasowe siedziby aż do czasu porewolucyjnej likwidacji instytucji Królestwa Polskiego. Łomżyński Sąd Okręgowy ulokowany został przy ul. Sadowej — Triumfalnej pod nr 7, suwalski zaś — przy ul. Twerskiej — Jamskiej w domu nr 14⁴². Z Łomży ewakuował się cały skład sędziowski sądu okręgowego: prezes F. Podolkow, wiceprezesa S. Matrosow i W. Marin oraz sędziowie J. Ignatiew, I. Ganszajew, N. Łuczkin, W. Michajłowski, E. Teliszew, P. Albow i P. Muzeckij. Wyjechali sędziowie śledczy, sekretarze sądu, część komorników i około połowa notariuszy. Dla ochrony budynku i mienia sądu pozostali — komornik S. Płoński i archiwista S. Żedejko⁴³.

Podobnie, kompletna była ewakuacja Sądu Okręgowego w Suwałkach, którego skład sędziowski w momencie opuszczenia miasta stanowili: prezes — N. Zacharow, wiceprezesa — W. Woronow i N. Szawrow oraz sędziowie M. Kreczetowicz, A. Anosow, P. Paszkiewicz, N. Michalewicz, A. Bielski, L. Brilliant i W. Grudziński. Z Suwałk ewakuowali się wszyscy sędziowie śledczy i praktycznie cały personel kancelaryjny, zarówno etatowy, jak też wolnonajemny. Charakterystyczny był masowy wyjazd notariuszy — Polaków. W Suwałkach pozostał tylko notariusz Jacyna, 11 jego kolegów zaś ewakuowało się do Rosji⁴⁴.

W marcu 1915 r. ewakuowano do Orła przebywający od sierpnia 1914 r. w Warszawie piotrkowski Sąd Okręgowy. Z jego składu nie wyjechał do Rosji jedynie sędzia śledczy — Z. Ślaski⁴⁵.

Podjęta 2 maja 1915 r. przez wojska niemieckie i austro-węgierskie operacja przełamania frontu pod Gorlicami zachwiała całym frontem południowym na odcinku od Pilicy do Stryja. W tej sytuacji w pierwszych dniach maja ewakuowany został do Moskwy kielecki Sąd Okręgowy. Z Kielc wyjechał cały skład sądowny: prezes baron E. Raden, wiceprezesa — A. Wroński i O. Berg i sędziowie — S. Samarin, A. Żukow-

⁴² CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 15873, k. 10 i 15.

⁴³ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18554, k. 1-29.

⁴⁴ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18560, k. 1-35. Byli to notariusze: Naruszewicz, Żukowski, Bar, Krzemieniewski, Stein, Bogdan, Smoleński, Świetliński, Radliński, Wierzbicki i Rajkowski.

⁴⁵ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18556, k. 2-38; nr 15873, k. 12.

skij, N. Żukowski, P. Kreczunesko, S. Łysenko, P. Nikolskij, I. Pochilewicz, B. Oriechowski. Ewakuowało się 14 sędziów śledczych, pozostał na miejscu Polak — W. Bielecki. Nie wyjechali też dwaj sekretarze sądu — Malinowski i Niepokojczycki i większość notariuszy. Dla ochrony budynku i pozostałego mienia sądowego wyznaczono 5 osób spośród komorników i woźnych, Polaków⁵⁶.

Zajęcie w połowie maja przez nieprzyjaciela Kielc i przesunięcie linii frontu w pobliże Radomia, przesądziło o ewakuacji Sądu Okręgowego w Radomiu oraz wywiezieniu w głąb Rosji pozostających w Warszawie sądów okręgowych kaliskiego i płockiego. Radomski sąd okręgowy ewakuowano do Moskwy i ulokowano w hotelu „Jakor” (Kotwica) przy ul. Twerskiej — Jamskiej nr 49. Podobnie jak w innych sądach, ewakuowali się z Radomia praktycznie wszyscy sędziowie, a więc prezes — M. Smółdowski, wiceprezesi — N. Gafienko i N. Scepurzyński i członkowie sądu — P. Michniew, H. Aleksandrow, W. Aleksiejew, P. Diakowski, W. Pankratiew, A. Balicki, I. Rezwiakow. Nie znaleźli się wśród ewakuowanych: sędzia w wydziale karnym — I. Pawiński, pomocnik sekretarza — L. Listkiewicz, 2 komorników, 3 woźnych sądowych i 8 notariuszy — wszyscy Polacy. Ewakuowało się natomiast 6 notariuszy — Polaków i wszyscy sędziowie śledczy. Z rozporządzenia prezesa sądu pozostali w Radomiu dla ochrony budynku i mienia: sekretarz R. Przyłuski, sekretarz hipoteczny — M. Gloger i 3 pomocnicy sekretarzy, naturalnie wszyscy Polacy⁵⁷.

Płocki Sąd Okręgowy ewakuowany został do Piotrogradu. Z Warszawy wyjechali wszyscy sędziowie, urzędnicy sądowi i niżsi oficjaliści, którzy dotarli tam po opuszczeniu w 1914 r. Płocka. W składzie sądu w momencie ewakuacji byli wyłącznie Rosjanie — prezes K. Miller, wiceprezes — N. Tur i sędziowie — D. Korotniew, K. Sztange, M. Sytkin, S. Aleksiejew, F. Gnuzdiew, W. Istiniow, A. Sengalowicz, P. Haffenberger. Nie opuścili natomiast w 1914 r. Płocka liczni etatowi urzędnicy kancelaryjni sądu, komornicy i notariusze — Polacy. Ewakuacja do Piotrogradu nie objęła więc sekretarza sądu Rokitnickiego, sekretarzy obu wydziałów — Chiczewskiego i Krzywickiego, archiwisty — Czaplińskiego, pomocników sekretarzy — Janickiego, Leńskiego, Czaplińskiego i Mierzejewskiego. Pozostali też komornicy Wolski, Paprocki i Merle oraz obaj notariusze przy wydziale hipotecznym Sądu Okręgowego — Brudnicki i Cybulski⁵⁸.

Podobnie jak w Płocku, również kaliski Sąd Okręgowy składali w 1914 r. wyłącznie sędziowie — Rosjanie. Podczas II ewakuacji w 1915 r. sąd ten skierowano z Warszawy do Kijowa, gdzie znalazł pomieszczenia

⁵⁶ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18553, k. 1 - 36.

⁵⁷ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18558, k. 1 - 30.

⁵⁸ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18557, k. 3 i n.

przy ul. B. Podwalnej nr 29. Z Warszawy wyjechali wówczas: p.o. prezesa sądu — N. Naumow, wiceprezes — S. Wierchowski i sędziowie — N. Stiepanow, A. Sołowcow, D. Lermontow, K. Papaspiraki, M. Oldenborger, M. Morozow. Ewakuowało się także 13 sędziów śledczych i część personelu kancelaryjnego oraz organów pomocniczo-wykonawczych sądu. Na terenach zajętych jeszcze w sierpniu 1914 r. przez Niemców, pozostali urzędnicy kancelaryjni i komornicy narodowości polskiej (S. Głowiński, J. Fraszczyk, H. Miller, A. Kuliński, M. Nagajewski)⁵⁹.

Po ewakuacji w maju 1915 r., w Królestwie pozostały funkcjonujące już tylko trzy sądy okręgowe — warszawski, lubelski i siedlecki i warszawska Izba Sądowa. Sądy te i znajdujące się w ich okręgach sądownictwo pokojowe funkcjonowały na tyle normalnie, na ile pozwalał stan wojenny. Niejednokrotnie ruchy wojsk bądź decyzje o ewakuacji części danej guberni przerywały lub uniemożliwiały odbycie rozpisanych posiedzeń i sesji wyjazdowych sądów. Tak było z sesją wyjazdową I wydziału karnego Sądu Okręgowego lubelskiego, wyznaczoną na 30 VI i 1 VII w Hrubieszowie. Sąd odbył posiedzenie 30 czerwca, rozpatrując tylko 3 sprawy z 9 umieszczonych na wokandzie, gdyż w pozostałych podsądni i świadkowie pochodzili z terenu 4 gmin powiatu hrubieszowskiego, ewakuowanych już poprzedniego dnia. Po zamknięciu posiedzenia sądu o godzinie 14 ogłoszono ewakuację miasta Hrubieszowa, wobec czego posiedzenie przewidziane na dzień 1 lipca odroczono. Sędzia L. Liucedarski i sekretarz z trudem dotarli do Lublina, gdyż zawieszono pasażerską komunikację kolejową między Chełmem a Lublinem⁶⁰. Również siedlecki Sąd Okręgowy zmuszony był odwołać rozpiśniętą na 15-17 lipca sesję wyjazdową w Radzynie, wobec zajęcia przez wojsko pomieszczeń sądu gminnego, w których Sąd Okręgowy miał odbyć posiedzenia⁶¹.

Ostatnią fazę ewakuacji sądów Królestwa Polskiego rozpoczęła ewakuacja Sądu Okręgowego w Lublinie. Trwające w połowie czerwca 1915 r. walki w rejonie Jarosławia, Lubaczowa i Rawy Ruskiej zbliżały się do południowych granic guberni lubelskiej i chełmskiej. Powtórzyła się sytuacja z sierpnia poprzedniego roku. Decyzją głównodowodzącego 3 armią ewakuowano kolejne powiaty: 21 VI — biłgorajski i tomaszowski; 28 VI — Zamość i południowe części powiatów zamojskiego i janowskiego (z Janowem); 30 VI-2 VII — Chełm i powiaty chełmski i hrubieszowski, północną część janowskiego i krasnostawski⁶². 25 czerwca prezes lubelskiego Sądu Okręgowego po rozmowie z gubernatorem rozpoczął przygotowania do ewakuacji, którą zarządzono nocą z 3 na

⁵⁹ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18552, k. 4-35.

⁶⁰ APL, SOL, nr 185, k. 137.

⁶¹ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 16175, k. 24.

⁶² APL, SOL, nr 185, k. 120, 130-132, 134-136.

4 lipca⁴⁴. Sąd Okręgowy lubelski ewakuował się po raz drugi do Tambowa. Z lubelskiego okręgu sądowego ewakuowano łącznie 97 etatowych urzędników sądownictwa ogólnego, a licząc razem z ich rodzinami — 267 osób i 950 pudów mienia prywatnego. Akta, księgi i wywożone mienie sądu ważyło około 150 pudów i zapakowane było w 22 skrzyniach⁴⁵. Dla nadzoru nad budynkiem sądu i pozostawionym archiwum prezes wyznaczył te same osoby, co w trakcie I ewakuacji w 1914 r., z wyjątkiem archiwisty Bronikowskiego, wśród nich jednego z dwóch w składzie sądu Polaków — sędziego J. Nowickiego⁴⁶.

Sąd Okręgowy w Siedlcach ewakuował się 25 lipca do Moskwy, gdzie umieszczony został w domu przy ul. Arbat nr 55. Z Siedlec wyjechali wszyscy sędziowie (prezes N. Łoganow, wiceprezes P. Buczyński i 7 sędziów), 17 sędziów śledczych i, jak w innych sądach, część komorników, woźnych i urzędników kancelaryjnych. Ewakuowało się 9 notariuszy, 3 pozostało na miejscu, 2 zmobilizowano. Dla ochrony budynku i mienia sądowego wyznaczeni zostali: komornik — P. Olendski, urzędnik kancelaryjny — F. Czernocki, woźny — W. Swiniarski, dozorca i 2 gońców⁴⁷.

Sądownictwo warszawskie ewakuowane zostało do Moskwy w połowie lipca 1915 r. Tymczasową siedzibę sądy warszawskie znalazły na Kremlu, przy Starokoniusznym zaułku nr 23 — warszawska Izba Sądowa w budynku moskiewskiej Izby Sądowej, Sąd Okręgowy zaś i warszawski Sąd Handlowy w pomieszczeniach moskiewskiego Sądu Handlowego⁴⁸.

Warszawski Sąd Okręgowy był największym wśród sądów okręgowych w Królestwie. Ewakuował się w pełnym składzie sędziowskim obejmującym prezesa, 8 wiceprezesów i 33 sędziów. Wyjechało do Rosji również 28 sędziów śledczych, 7 sekretarzy, 10 pomocników sekretarzy, 7 komorników i 13 notariuszy. Nie ewakuowało się 2 sekretarzy sądu, 11 pomocników sekretarzy, 2 komorników. Ochronę budynku i pozostawionego mienia sądowego powierzono pomocnikowi sekretarza B. Chełmickiemu i urzędnikowi kancelaryjnemu K. Widulińskiemu⁴⁹.

Równie liczny był skład warszawskiej Izby Sądowej, która w momencie ewakuacji liczyła 39 sędziów i 8 przewodniczących departamentów. Wszyscy oni wraz ze starszym prezesem Izby senatorem N. Posnikowem wyjechali z Warszawy⁵⁰.

⁴⁴ Ibidem, k. 124 i 138.

⁴⁵ 12 członków Sądu Okręgowego, 13 sędziów śledczych, 2 sekretarzy, 10 pomocników sekretarzy, 13 notariuszy, 4 komorników, 7 woźnych sądowych i 36 urzędników kancelaryjnych — ibidem, k. 125.

⁴⁶ Ibidem, k. 125 - 126.

⁴⁷ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18559, k. 1 - 43.

⁴⁸ Pismo st. prezesa warszawskiej Izby Sądowej do zarządzającego Ministerstwem Sprawiedliwości nr 2893, datowane w Moskwie 3 VIII 1915 — CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 15871, k. 95.

⁴⁹ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18548, k. 1 - 53.

⁵⁰ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18544, k. 1 - 11.

V

Wojenna ewakuacja sądów Królestwa Polskiego do Rosji przerwała ostatecznie ich normalne funkcjonowanie. Na terenie zajęтым przez wojska państw centralnych pozostały wszystkie akta hipoteczne, akta wszystkich wszczętych spraw cywilnych i ogromnej większości spraw karnych, pozostały strony procesowe i większość podsądnych. Ze zrozumiałych względów nie wpływały też do sądów nowe sprawy. Ewakuowany sąd może być porównany do wyrwanego z gruntu drzewa.

Nie było więc żadnej rzeczowej przesłanki utrzymywania w nowych miejscach pobytu sądów, wszystkich ich wydziałów, organów pomocniczo-wykonawczych i kancelarii. Od początku zresztą nie zakładano tego, zezwalając już w trakcie przygotowań do ewakuacji, aby członkowie sądów i personel pomocniczy swobodnie wybrali sobie miejsca pobytu w głębi Rosji. W miejscowościach, do których sądy ewakuowano, utrzymywano jedynie szczątkową ich strukturę organizacyjno-funkcjonalną i niezbędną liczbę sędziów i personelu kancelaryjnego.

We wszystkich sądach zachowano niewielkie kancelarie, konieczne do prowadzenia korespondencji z Izbą Sądową i Ministerstwem Sprawiedliwości, a także z rozsianym po całej Rosji personelem sądów. Prezesi sądów wypłacali zresztą wszystkim ewakuowanym urzędnikom etatowym pensje. W każdym sądzie okręgowym i w Izbie Sądowej utworzono po jednym wydziale tymczasowym, mającym charakter mieszany cywilno-karny. Wydziały te rozpatrywały przede wszystkim prośby podsądnych, wobec których zastosowano areszt, o uchylenie środka zapobiegawczego. Akta wszczętych i nieukończonych spraw karnych, głównie tzw. aresztanckich, jak też aresztowani i odbywający kary więzienia objęci byli ewakuacją.

Kancelarię i wydział tymczasowy warszawskiej Izby Sądowej otworzono w Moskwie 17 lipca 1915 r., powierzając kierownictwo nimi początkowo przewodniczącemu 3 departamentu karnego izby A. Przeclawskiemu, następnie sędziemu S. Turbabie, wreszcie — przewodniczącemu I departamentu cywilnego — A. Baggowutowi. St. prezes Izby, senator N. Posnikow wolał przebywać w swoim majątku niedaleko Moskwy i tylko [...] *okresowo przyjeżdżać w celu bezpośredniego nadzoru nad działalnością wydziału tymczasowego i kancelarii Izby* ⁷⁰. Podobnie, kancelarią i wydziałem tymczasowym warszawskiego Sądu Okręgowego kierował w Moskwie wiceprezes sądu — K. Leontiew.

Wydział tymczasowy lubelskiego Sądu Okręgowego w Tambowie rozpoczął działalność 26 XI 1915 r., rozpatrując na posiedzeniach ekonomicznych wnioski o uchylenie aresztu i nieliczne drobne sprawy cywilne. Kierował nim prezes sądu — N. Sierpowski ⁷¹.

⁷⁰ CGIAL. F. 1405. op. 545, nr 15871, k. 95.

⁷¹ APL. SOL, nr 199. k. 26

W wydziałach tymczasowych sądów zasiadali, nie będąc zresztą zbyt nio obciążonymi, prezes i z zasady 2 sędziowie. Tylko w warszawskim sądzie okręgowym zatrzymano 4 sędziów, w Izbie Sądowej zaś — ośmiu. Reszta pozostawała po ewakuacji bez zatrudnienia. Jednocześnie w licznych sądach w Rosji dawały o sobie znać trudności kadrowe będące skutkiem trwającej już ponad rok wojny i mobilizacji, która dotknęła przede wszystkim urzędników kancelaryjnych i sędziów śledczych.

Postanowienie cesarskie z 1 XI 1915 r. upoważniło Ministra Sprawiedliwości do czasowego oddelegowania do sądów w Cesarstwie zarówno sędziów, jak też urzędników kancelaryjnych sądów ewakuowanych z Królestwa⁷². Tą drogą członkowie warszawskiej Izby Sądowej delegowani byli dla uzupełnienia składów izb sądowych w Moskwie, Odessie, Saratowie, Charkowie, Tyflisie, Piotrogradzie i Kijowie. Delegowano do nich 23 sędziów warszawskiej Izby Sądowej, 2 członków Izby oddelegowano do pracy w I departamencie Senatu Rządzącego (M. Oszanina i M. Sementowskiego), jednego zaś (K. Alakajewa — Kałageorgi) do Rosyjskiego Czerwonego Krzyża⁷³.

82 sędziów sądów okręgowych Królestwa delegowano do składów sądów okręgowych w Moskwie (14), Piotrogradzie (6), Odessie (9), Kijowie (6), Tyflisie (4), Symferopolu (3), Ekatierynosławiu (3), Niżgorodzie (3), Charkowie (5), Żytomierzu (2), Taganrogu (2), Woroneżu (2), Czernichowie (12), Łubnach (2), Tambowie (2), Kostrowie (2), Połtawie (2), i po jednym do sądów w Mohylewie, Władykaukazie, Saratowie, Jarosławiu, Irkucku, Wołogdzie, Kiszyniewie, Humanu, Kałudze, Taszkencie, Pskowie, Samarze i Nyżyńsku. Jeden sędzia skierowany został do sądownictwa wojskowego. 23 sędziów okręgowych znalazło zatrudnienie w departamentach Senatu Rządzącego (9), Ministerstwie Sprawiedliwości (6), Ministerstwie Wojny (1), różnych instytucjach wojskowych pracujących dla potrzeb frontu (3) i Czerwonym Krzyżu (4).

Podobne były losy sędziów śledczych. We wrześniu 1915 r. p.o. starszego prezesa warszawskiej Izby Sądowej zdecydował o pozostawieniu w sądach okręgowych Królestwa ewakuowanych do Rosji ogółem 37 sędziów śledczych, dla prowadzenia i zakończenia wszczętych przed ewakuacją pierwiastkowych śledztw, szczególnie w sprawach „aresztanckich”. Reszta sędziów śledczych miała być, zgodnie ze stanowiskiem II departamentu Ministerstwa Sprawiedliwości, oddelegowana do czasu zakończenia działań wojennych do dyspozycji innych sądów okręgowych⁷⁴.

Czynności śledcze podejmowane po ewakuacji ograniczały się do przesłuchań ewakuowanych urzędników, policjantów i żandarmów, oglę-

⁷² Ibidem, k. 27.

⁷³ CGIAL, F. 1405, op. 545, nr 18544, k. 1 - 11.

⁷⁴ APL, SOL, nr 252, k. 137 — pismo prokuratora warszawskiej Izby Sądowej do prokuratora Sądu Okręgowego lubelskiego z 23 IX 1915 r.

dzin dowodów rzeczowych, ekspertyz itp. W miarę zakańczania śledztw pozostawieni przy sądach okręgowych sędziowie śledczy tracili i to ograniczone zatrudnienie. Do 1917 r. pozostało przy ewakuowanych sądach okręgowych warszawskiego okręgu sądowego tylko 18 sędziów śledczych pełniących swoje obowiązki. 107 sędziów śledczych oddelegowano do innych sądów okręgowych na terenie całego Cesarstwa, 33 zaś powołano do służby wojskowej.

Również personel kancelaryjny i pomocniczy ewakuowanych sądów nie znajdował w nich pełnego zatrudnienia. Niższych urzędników kancelaryjnych i woźnych sądowych na ogół powołano do czynnej służby wojskowej. Część sekretarzy sądowych, ich pomocników, archiwistów i komorników skierowano do pracy w sądach cesarstwa oraz w różnych instytucjach cywilnych i wojskowych służbach tyłowych. Sekretarz wydziału hipotecznego w Kaliszu B. Wendrychowski delegowany został do moskiewskiej Izby Sądowej. Sekretarzy: W. Strachowskiego (z Kielc), J. Brynczaka (z Łomży), E. Koślaczka (z Siedlec), Z. Paszyńskiego (z Siedlec) delegowano do sądów okręgowych w Kijowie, Czernichowie, Ekaterynosławiu i Zjazdu Sędziów Pokoju w Nowogrodzie Wołyńskim. Do pracy w Centralnym Komitecie do spraw Uchodźców skierowani zostali dwaj sekretarze suwalskiego Sądu Okręgowego — J. Kassakajtis i C. Ryszkiewicz, pomocnik sekretarza tegoż sądu — B. Sikorski i komornik J. Chełmiński. Archwistę sądu suwalskiego J. Małachowskiego i komornika T. Kunickiego delegowano do Sądu Okręgowego w Kałudze, komornika I. Ankadinowa zaś — do Sądu Okręgowego w Aszchabadzie. J. Penczyło, sekretarz Sądu Okręgowego w Suwałkach pracował w Oddziale zaopatrzenia armii Zarządu Miejskiego Moskwy; sekretarz Sądu Okręgowego w Kaliszu — W. Gantner — w zarządzie Związku Ziemskiego w Charkowie; pomocnik sekretarza tegoż sądu — W. Olendzki — odkomenderowany był do Rosyjskiego Czerwonego Krzyża frontu północnego. Do pracy w II Departamencie Ministerstwa Sprawiedliwości oddelegowany został sekretarz wydziału cywilnego lubelskiego Sądu Okręgowego — A. Syrniew. Czterech komorników siedleckiego Sądu Okręgowego delegowano do sądów okręgowych w Astrachaniu, Włodzimierzu i Ekaterynosławiu.

Należy pamiętać, że w tej grupie urzędników i niższych oficjalistów sądownictwa w Królestwie Polskim zatrudnieni byli przeważnie Polacy i że znaczna ich część nie ewakuowała się w 1915 r. do Rosji.

Wszystkie przedstawione wyżej skierowania członków Izby Sądowej warszawskiej i sądów okręgowych oraz sędziów śledczych i urzędników kancelaryjnych do pracy w innych sądach i instytucjach miały charakter czasowego oddelegowania. Wszystkie te osoby nadal, z formalno-prawnego punktu widzenia, wchodziły w skład swoich sądów i służbowo podlegały im ich prezesom.

W okresie po ewakuacji w sądach Królestwa Polskiego nastąpiły rów-

niez zmiany personalne wywołane zgonami sędziów oraz nominacjami na inne stanowiska. Wakujących po śmierci sędziów etatów nie obsadzano w drodze nowych nominacji, w wypadkach zaś zwolnienia stanowiska prezesa sądu powierzano pełnienie obowiązków prezesa jednemu z sędziów. Ze składu sędziowskiego warszawskiej Izby Sądowej do roku 1917 zmarło 7 sędziów, dwaj zaś otrzymali stałe przeniesienie do innej pracy⁷⁵. Zmarli również dwaj prezesi sądów okręgowych: kaliskiego — A. Zeland i kieleckiego — baron E. Raden. Pełnienie obowiązków prezesa Sądu Okręgowego kieleckiego powierzono 19 III 1916 r. wiceprezesowi O. Bergowi⁷⁶. Sądem kaliskim, jak wiadomo, już od ewakuacji w 1914 r. kierował jako pełniący obowiązki prezesa N. Naumow. Podobnie nie powołano prezesów sądów okręgowych płockiego i suwalskiego po skierowaniu K. Millera i N. Zacharowa do innej pracy. Zmarli też na ewakuacji dwaj członkowie piotrkowskiego Sądu Okręgowego — wiceprezes E. Kriuger i sędzia N. Kapustianskij.

Po rewolucji marcowej 1917 r. perspektywa powrotu na ziemie polskie ewakuowanych w 1915 r. sądów stała się nierealna. Powołana w marcu 1917 r. Komisja Likwidacyjna Królestwa Polskiego, przewodnictwo której powierzono adwokatowi Aleksandrowi Lednickiemu, miała za zadanie m.in. likwidację władz, organów administracyjnych i aparatu urzędniczego ewakuowanego z Królestwa Polskiego do Rosji. W tym celu w okresie od kwietnia do czerwca 1917 r. prezesi wszystkich ewakuowanych z Królestwa sądów okręgowych sporządzili i przesłali starszemu prezesowi warszawskiej Izby Sądowej dokładne wykazy członków sądów i ogółu urzędników sądowych, ze wskazaniem miejsca ich pobytu lub czasowego delegowania. Na wykazach tych znaleźli się również urzędnicy odbywający służbę wojskową, zmarli, przebywający w niewoli, jak też wszyscy, którzy nie ewakuowali się, pozostając na ziemiach polskich. Miejsc pobytu tych ostatnich naturalnie nie można było określić. St. prezes Izby dokumenty te przesłał Komisji Likwidacyjnej, wraz z takim samym wykazem członków i urzędników Izby⁷⁷. Nie sposób nie odnotować, iż spośród wszystkich ewakuowanych do Rosji wyższych i niższych urzędników sądowych, chęć powrotu po zakończeniu działań wojennych do Królestwa zadeklarowały jedynie 4 osoby: sędzia śledczy I rewiru powiatu sieradzkiego (okręg sądu w Kaliszu) — Z. Kaczkowski, komornicy — S. Baliński (Płock) i Gruszkiewicz (Radom) oraz woźny radomskiego Sądu Okręgowego — Karczewski.

Ostatnie ślady formalnego istnienia i kancelaryjnego funkcjonowania

⁷⁵ CGIAL. F. 1405, op. 545, nr 18544, k. 10v.

⁷⁶ CGIAL. F. 1405, op. 545, nr 18547, k. 8; nr 18553, k. 1.

⁷⁷ CGIAL. F. 1405, op. 545, nr 18544, k. 1-43; nr 18546, k. 2-21; nr 18553, k. 1-26; nr 18560, k. 1-35; nr 18556, k. 1-63; nr 18554, k. 1-29; nr 18559, k. 1-43; nr 18555, k. 1-46; nr 18548, k. 1-53; nr 18552, k. 1-35; nr 18557, k. 1 i n.; nr 18558, k. 1-30.

ewakuowanych do Rosji sądów Królestwa Polskiego znajduje się jeszcze w 1918 r. W lutym 1918 r. Izba Skarbowa w Tambowie poinstruowała prezesa lubelskiego Sądu Okręgowego, iż terminy zamknięcia roku budżetowego należy liczyć według starego stylu⁷⁸. Mimo rewolucji stary aparat urzędniczy działał wciąż siłą inercji.

L'ÉVACUATION DES COURS DE JUSTICE DU ROYAUME DE POLOGNE ET LEUR SORT AU COURS DE LA 1re GUERRE MONDIALE

Résumé

L'organisation judiciaire fonctionnant sur le territoire du Royaume de Pologne au moment de l'éclatement de la 1re guerre mondiale, était celle que l'on avait introduite en 1876 comme un des éléments essentiels des réformes visant l'élimination des particularités du statut politique et juridique du Royaume et son unification avec la Russie. Les postes des juges n'avaient été occupés, en quasitotalité, que par les personnes de nationalité russe.

Les préparatifs à l'évacuation des cours de justice du Royaume de Pologne en cas de guerre avaient été commencés déjà en 1912, en entrant dans le cadre des plans de mobilisation de la région militaire de Varsovie, relatifs à toutes les autorités et institutions publiques. On avait prévu l'évacuation, vers les lieux fixés, situés dans la Russie profonde, de l'ensemble du personnel titularisé, et des dossiers des affaires et enquêtes en cours.

Déjà dans les premiers jours des hostilités sur le front oriental, une partie considérable du territoire du Royaume, comme se trouvant à la frontière de l'Empire russe, devint champ d'opérations militaires. Cela paralysa les activités d'une moitié environ des cours de justice du pays, forcées de se retirer à Varsovie. L'évacuation définitive de l'ensemble des cours vers l'intérieur de la Russie eut lieu en 1915. On évacua alors presque tous les juges et une partie considérable du personnel administratif et des organes exécutifs et auxiliaires de la justice. Ceux qui restèrent dans le Royaume c'étaient une partie des fonctionnaires de nationalité polonaise.

Les cours de justice évacuées du Royaume trouvèrent leurs sièges provisoires à Moscou, à Petrograd, à Kiev, à Orel et à Tambov. On y créa les divisions mixtes civiles et criminelles ainsi que les chancelleries, en n'employant que plusieurs juges et une partie du personnel administratif. Les cours ne réglaient que des affaires urgentes, comme l'annulation de la détention provisoires. Le reste des juges et du personnel auxiliaires furent délégués, jusqu'à la fin des hostilités, à d'autres cours de justice en Russie ou bien institutions civiles et militaires. L'existence formelle et le fonctionnement sur le plan de chancellerie des cours du Royaume de Pologne évacuées vers la Russie duraient jusqu'au début de 1918, date de leur suppression.

⁷⁸ APL, SOL, nr 252, k. 336.

